

ΣΩΤΗΡΙΑ ΜΑΡΑΓΚΟΖΑΚΗ

Ο κλήρος του αίματος

ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ

Θέση υπογραφής δικαιούχου δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας
εφόσον αυτή προβλέπεται από τη σύμβαση

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδείας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Σύγχρονη Ελληνική Λογοτεχνία
Πεζογραφία – 489

Σωτηρία Μααραγκοζάκη, *Ο κλήρος του αίματος*
Υπεύθυνη έκδοσης: Ελένη Κεχαγιόγλου

Διορθώσεις-επιμέλεια: Δέσποινα Ζηλφίδου

Σελιδοποίηση: Αλέξιος Δ. Μάστορης

Copyright © Σ. Πατάκης Α.Ε.Ε.Δ.Ε. (Εκδόσεις Πατάκη),
και Σωτηρία Μααραγκοζάκη, Αθήνα, 2019

Πρώτη έκδοση από τις Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Οκτώβριος 2020

Κ.Ε.Τ. Γ772 Κ.Ε.Π. 498/20

ISBN 978-960-16-8631-8

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΛΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,
ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 801.100.2665, 210.52.05.600, ΦΑΞ: 210.36.50.069
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078
ΥΠΟΚ/ΜΑ: ΚΟΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ – ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ), 570 09 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ,
Τ.Θ. 1213, ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, 2310.75.51.75, ΦΑΞ: 2310.70.63.55
Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

Μνήμη Κλέαρχου Παπαχρήστου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΟΙΜΙΟ	13
ΕΙΡΗΣΘΩ ΕΝ ΠΑΡΟΔΩ	17
ΡΑΨΩΔΙΑ Α΄: Άμοιρη αίματος	27
ΡΑΨΩΔΙΑ Β΄: Βασιλικότερος του βασιλέως	45
ΡΑΨΩΔΙΑ Γ΄: Γαμιστρώνας περιωπής	65
ΡΑΨΩΔΙΑ Δ΄: Δίκην δικαιοσύνης	85
ΡΑΨΩΔΙΑ Ε΄: Εξασφάλιση εθνικής ανεξαρτησίας	109
ΡΑΨΩΔΙΑ Ζ΄: Ζωή ζαλίκια	131
ΣΤΑΣΙΜΟ ΠΡΩΤΟ	143
ΡΑΨΩΔΙΑ Η΄: Ηθική των ηθών	145
ΡΑΨΩΔΙΑ Θ΄: Θέσφατα ενός θεομπαίχτη	167
ΡΑΨΩΔΙΑ Ι΄: Ιερά δίχως ιερότητα	181
ΡΑΨΩΔΙΑ Κ΄: Κάθοδος στο κλεινόν άστυ	201
ΡΑΨΩΔΙΑ Λ΄: Λίγα λόγια	233
ΡΑΨΩΔΙΑ Μ΄: Μαρτυρίες, μάρτυρες και μαρτύρια	259
ΣΤΑΣΙΜΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	273
ΡΑΨΩΔΙΑ Ν΄: Νανί, νανί, νινί μ΄, νανί	277
ΡΑΨΩΔΙΑ Ξ΄: Ξίδι χάρισμα, ξινό το μέλι να ξοδιάζεις	297
ΡΑΨΩΔΙΑ Ο΄: Οιστηρηλασία ολέθρου	309
ΡΑΨΩΔΙΑ Π΄: Πόλεμος πάντων πατήρ	323
ΡΑΨΩΔΙΑ Ρ΄: Ρύσαι ημάς	343
ΡΑΨΩΔΙΑ Σ΄: Στρατηγέ μου, ιδού ο στρατός σας	361
ΣΤΑΣΙΜΟ ΤΡΙΤΟ	375

ΡΑΨΩΔΙΑ Τ΄: Την των τοιούτων παθημάτων μη κάθαρσιν . . .	381
ΡΑΨΩΔΙΑ Υ΄: Υπεράνω υποψίας	403
ΡΑΨΩΔΙΑ Φ΄: Ο φόβος φυλάει τα φοβερότερα	419
ΡΑΨΩΔΙΑ Χ΄: Χολή και όξος	431
ΡΑΨΩΔΙΑ Ψ΄: Ψυχορραγίσματα	457
ΡΑΨΩΔΙΑ Ω΄: Ωκύποδες ώρες	483
ΕΞΟΔΟΣ	497
Ευχαριστίες	509

*«Τα θεμέλιά μου στα βουνά
και τα βουνά σηκώνουν οι λαοί στον ώμο τους
και πάνω τους η μνήμη καίει
άκαντη βάτος».*

ΟΔΥΣΣΕΑΣ ΕΛΥΤΗΣ, *Το άξιον εστί*

*«Τούτοι οι γερόντοι δε μιλάνε.
Τα παιδιά τους βγήκαν στο κλαρί.
Ετούτοι χώσαν την καρδιά τους στο βουνό
σαν ένα βαρέλι με μπαρούτι».*

ΓΙΑΝΝΗΣ ΡΙΤΣΟΣ, *Καντάτα για τη Μακρόνησο*

*«Μόνο θυμηθείτε το: αν η ελευθερία
δεν βαδίζει στα χνάρια του αίματός μας,
εδώ θα μας σκοτώνουν κάθε μέρα».*

ΓΙΑΝΝΗΣ ΡΙΤΣΟΣ, *«Σκοπευτήριο Κιαισαριανής»*

ΠΡΟΟΙΜΙΟ

ΠΙΣΩΠΑΤΟΥΝ, αμύνονται οι λέξεις και άλλες ορμούν εμπρός με βία, μα αδυνατούν να αποκαλύψουν την τυφλή οργή, να μετριάσουν τον ολέθριο θυμό, που αρμάτωσε το ένα χέρι ενάντια στο άλλο. Μη γνώτω η αριστερά σου τι ποιεί η δεξιά σου. Θεέ ή Ειμαρμένη, γιατί να κυριαρχούν η αδικία, η απληστία, η μισαλλοδοξία; Γιατί άφησες ημιτελές το πιο θαυμαστό δημιούργημά σου; Γιατί βορά στα όρνεα και στα σκυλιά σάρκες ομόμητρες, ομόσπερνες, και στάχτη τα έργα ομογάλακτων; Ποίος ήρξατο χειρών αδικών και ποίος αθώος του αίματος; Τι είναι και γιατί γίνεται εμφύλιος πόλεμος; Τι εστί μνήμη, λήθη, λησμοσύνη, συγχώρεση, ενθύμηση; Γιατί να σιγοκαίει ο φθόνος και να ψυχραίνει η διχόνοια; Σκιές όναρ ο άνθρωπος και η μοίρα του σισύφεια, να σμίγει με τους άνομους ο δίκαιος; *Εσένα τη Νέμεση καλώ.*

ΕΙΡΗΣΘΩ ΕΝ ΠΑΡΟΔΩ

ΕΚΛΩΘΕ Η ΜΙΑ, τύλιγε η άλλη, έκοβε η τρίτη. Γριές ήταν ή έτσι τις έδειχναν τα ρούχα. Μοιρολογίστρες ήτανε ή προξενήτρες. Αβίωτος ο χρόνος πριν. Αβίωτος μετά. Μαύρο φόντο σε μαύρο ρούχο. Ζωή που άνοιγε σε τοίχο. Σκιές, όγκοι, σχήματα ψηλαφιστά, αδειανά, που τα ρούφαγαν ο αέρας, το σκότος, το πάθος και ο ολοφυρμός. Το τίποτα, όπως όταν τα μάτια σφαλούν τον ύπνο ή τον αζύπνητο. Και αλλιώς και έτσι. Σιωπή, όπως όταν υψώνονται τα όπλα, όταν η φούρλα γίνεται καπνός, όταν βουτάει η θάλασσα στον ήλιο. Όταν ο θάνατος γίνεται άνθρωπος, όταν γεννιέται αδόκητα η ζωή, όταν η επικράτεια των σκιών μακραίνει μιαν ακόμα αναμονή.

Κάθε Κυριακή το μεσημέρι τούς μάζευε όλους γύρω από την τράπεζα και τους ξεχώριζε ως οικογένεια. Κάθε άλλο παρά αγία οικογένεια. «Όχι, δεν είν' η δική σ' μοίρα αυτή» έλεγε η μάνα και έσπρωχνε προς την κόρη το άλλο πιάτο, εκείνο με τον λαιμό και τη φτερούγα της κότας. Εκείνη ήταν η δική της μερίδα, ο κλήρος της από τη σαββατιάτικη σφαγή, που έβαφε κόκκινο το κατώφλι του σπιτιού και τη μούρη του Ερμή, του σκύλου τους. Αναπηδούσε η όρνιθα χωρίς κεφάλι μόλις λάβαινε μάχαιρα,

δίχως ποτέ να έχει δώσει. Περπάταγε ο ίσκιος της, μύριζε το αίμα ο αγέρας και φτεροκοπούσε στον ανεμοδείκτη σαν σμήνος πουλιών σε ξαφνική αναχώρηση. Να βαδίζεις στα τυφλά δίχως κεφαλή!

Ο λαιμός και οι φτερούγες ήταν η μοίρα της. Όχι στήθος ή μπούτι. Μόνο πότε πότε, αραιά και πού. Τα αδέρφια της προορίζονταν για εκείνες τις ξέχωρες μερίδες. Αρσενικό το ένα, ο Πολυχρόνης, μικρότερός της αλλά άντρας. Θηλυκό το άλλο, παραχαϊδεμένο στερνοπούλι πριν ξελεκιάσουν αναπόδραστα τα ρούχα της μητέρας.

Άδραστος ήτανε το παρανόμι του πρωτεξαδέλφου της, του Αντώνη του αντάρτη, που 'χε φάει την εξορία με ξύλινο κουτάλι. Ο πιο ικανός για αποκοτιές. Ο φόβος τον είχε φοβηθεί. Όχι, όμως, η μοίρα. Να σε πω τη μοίρα σου, να σε πω το ριζικό σου, ασήμωσε, καλέ κυρά και ασήμωναν στα πανηγύρια η αμάθεια, η δεισιδαιμονία και η μοιρολατρία.

«Μερίδα να το λες, όχι μοίρα» διόρθωνε αντίδευ η κόρη τη μάνα. Αργότερα κατάλαβε. Για τη μοίρα της, για το μερτικό της στη ζωή, για το δίκιο και το άδικο. Για τους διαχωρισμούς από τα γεννοφάσκια. Για κληρούς και κληρονομίες. Όλα ήτανε του αγοριού, του συνεχιστή του ονόματος και της γενιάς. Του αίματος. Όλα: σπίτια, κτήματα, χωράφια, αμπέλια, οικόπεδα, ζωντανά. Κατάλαβε, μα δεν εννοούσε να δεχτεί γιατί το ένα και όχι το άλλο. Γιατί το ένα και το αυτό. Ποτέ άλλο, ποτέ εκείνο. Εκτός από τότε στο βουνό. Λίγο προτού... Εκτός από τότε, που αρχίνησε μια άλλη να γράφει όσα άκουσε σαν να τα είδε. Όσα είδε σαν να τα άκουσε. Δεις, δε δεις, θυμάσαι. Όσα έζησες όπως δεν τα φανταζόσουν ή φαντάζεσαι ότι έζησες. Τα άφατα της μνήμης. Αλησμονώ και χαιρόμαι, θυμούμαι και λυπούμαι.

(Αδέρφια αγαπημένα, κάστρα που δεν παίρνονται) ύψωνε τη φωνή με νόημα η μάνα και το βλέμμα της κόρης χαμήλωνε, άπλωνε και σκίαζε σαν κυπαρίσσι το οικογενειακό τραπέζι. Ο άρτος ο επιούσιος σύναζε και απομάκρυνε. (Αδέρφια ενωμένα, σπίτια ευτυχισμένα) πρόσθετε η μάνα μαζί με τις πατάτες στο τσίγκινο πιάτο, πιο πολλές στο μεγάλο κορίτσι για να φαίνεται γεμάτο. Αν και η μεγάλη θυγατέρα είχε ήδη χορτάσει άδικο και τα δάκρυα κύλαγαν βουερά πίσω απ' τον καταπιόνα της. Γιατί η αδικία την πείνα πάντα τη χορταίνει. (Ποιος σου έβγαλε τόσο βαθιά το μάτι; Ο αδερφός μου!) μονολογούσε σιωπηλά. Εξ αίματος το άδικο. Και δεσμά οι δεσμοί του αίματος.

Η Κλωθώ, η Λάχαισις κι η Άτροπος παρακολουθούσαν. Βασίλευαν και διαφεντεύανε. Υπήκοοι οι επιφανείς ως να μην ήταν ποτέ με σάρκα και αίμα, κόκαλα και φλέβες, πόνο, τρόμο, θύμησης. Και αυτήκοοι οι αφανείς. Αίνιγμα άλυτο το νήμα και το αδράχτι τους. Ποιος, τι, γιατί. Τις πταίει. Ποίος ήρξατο χειρών αδικών. Ποίος οίδε. Άγνωσται αι βουλαί. Γιατί μαίνονται πόλεμοι, γιατί αλληλοσπαράζονται άνθρωποι, γιατί το ένα, γιατί το άλλο. Άκρη δεν έχει ετούτο το νήμα, ούτε το μνήμα. Γιατί να ορίζει ο νικητής το δίκιο, τους νόμους, τη ζωή. Γιατί εξορίες, γιατί φυλακές, γιατί φωτιά, γιατί σίδηρο, γιατί θανατικές καταδίκες. Η ανομία να πατάσσει και οι συμμορίες να αφανίζονται, να γιατί. Στην εποχή των δύο επιλογών: σκοτώνεις ή σε σκοτώνουν, προδίδεις ή σε προδίδουν, μισείς πολύ ή μισείς πάρα πολύ. Και το αίμα νερό δε γίνεται. Πίστευε η κόρη, ώσπου άρχισε να ερευνά.

«Όστις θέλων να αποσπάση εν μέρος της Επικρατείας ή να ευκολύνη τα προς το τέλος τείνοντα σχέδια συνώμοσεν εντός του κράτους ή συνεννόηθη με ξένους ή δι-

*ήγειρε στάσιν ή κατήρτισεν ενόπλους ομάδας, ή μετέ-
σχεν είς αυτάς, τιμωρείται με θάνατον».**

Επιχαίρει η Άτροπος. Εν ριπή οφθαλμού συγκροτούνται επι-
τροπές, δικαστήρια, στρατοδικεία, εκτελεστικά αποσπάσματα
για όσους ενέχονται «διά την διάδοσιν ιδεών εχουσών σκοπόν
την ανατροπήν του κρατούντος κοινωνικού συστήματος».

Βεβαίως και δίδεται η χαριστική βολή εις κάθε εκτελεσμέ-
νον. Διότι η χάρις είναι χάρις, χαρίεσσα και δίδεται διά λόγους
καθαρώς ανθρωπιστικούς. Άχαρος ο ρόλος του εκάστοτε αξιω-
ματικού όστις αναλαμβάνει να διεκπεραιώσει το θλιβερόν ετού-
το καθήκον. Θα ήτο βαρβαρότης, όμως, εάν δεν το έπραττε. Η
«απόδοσις τιμών εις εκείνους που έπεσαν προς διαφύλαξιν
της εθνικής μας ελευθερίας» συνεχίζει την «ελληνικήν» ήδη
από τα πανάρχαια χρόνια «παράδοσιν». Επομένως αποτελεί
και «εκπλήρωσιν υπερωτάτου χρέους» εθνικής περιωπής. Τα-
ρατατζούμ.

*Ποίος ήρξατο χειρών αδίκων και ποίος αθώος του αίματος;
Τι είναι και γιατί γίνεται εμφύλιος πόλεμος;*

Η Σφιζ, το μυθικό εκείνο τέρας δε σιωπά ποτέ. Επαναλαμ-
βάνει επίμονα τις φράσεις, περιγελά, επαίρεται για το άλυτο, το
αναπάντητο κάθε διπλού ερωτήματος προς πάσα κατεύθυνση.
Ποίος ήρξατο χειρών αδίκων και ποίος αθώος του αίματος; Τι
είναι και γιατί γίνεται εμφύλιος πόλεμος; Επαίρεται! Δικαίως.
Αδίκως. Άνθρωπος οίδε. «Τα δύο αδέρφια είναι καλά, τα τρία
κάλλια, τα πέντε και τα τέσσερα κάστρα θεμελιωμένα». Κάπου

* Τον Ιούνιο του 1946 η Βουλή των Ελλήνων θεσπίζει το Γ΄ Ψήφισμα
«περί εκτάκτων μέτρων κατά των επιβουλευομένων την δημοσίαν τάξιν
και την ακεραιότητα του κράτους».

την άκουσε τυχαία η μάνα εκείνη την παροιμία και τη σερβίριζε άπαξ ημερησίως μαζί με το ψωμοτύρι.

*Αλλ' ες τ' επάλξεις και πύλας πυργωμάτων
ορμάσθε πάντες, σούσθε συν παντευχία,
πληρούτε θωρακεία, καπί σέλμασιν
πύργων στάθητε, και πυλών επ' εξόδοις
μίμνοντες, ευ θαρσείτε...*

Διάβαζε η κόρη το μάθημα των αρχαίων ελληνικών και προσπαθούσε να καταλάβει. Αλλού οι λέξεις, αλλού το νόημα. Ούτε για μια στιγμή όμως δεν πέρασε απ' το μυαλό της ότι δε μάθαινε τη γλώσσα. Τον μύθο πάλευε να κατανοήσει. Ζούσε εντός του. Και κολυμπούσε σαν το ψάρι στο νερό, ανέπνεε, πάθαινε, ενηλικιωνόταν, αφηγούνταν. Εκεί. Στην πόλη που την περιείχε, στην πατρίδα, στον κόσμο. Όπου γης και φίλια πάθη και πυρά. Πάσα γη τόπος. Σίδηρο και φωτιά. Ξεκλήρισμα. Κληρώνει αδιάκοπα η Ιστορία, η Ειμαρμένη των διαφορών: ταξικών και αταξινόμητων.

«Ο πρωθ-υπουργός κ. Τσολάκ-ογλου εδέχθη χθες τους πολιτικούς ηγέ-τας της χώρας, κ. κ. Πάγ-καλον, Γονατάν, Οθωναίον, Μάξιμον, Κ. Τσαλδάρην, Γ. Παπανδρέου, Π. Κανελλ-όπουλον, Β. Δηλιγιάννην, Γ. Πεσματζόγλου, Γ. Μερκούρην, Βελέντζαν και Περ. Ράλλην. Μετά τας συν-ομιλίας εδόθη εις τον Τύπον η κάτωθι επίσημος ανακοίνωσις: “Ο κ. πρωθυπουργός ήκουσε μετά προσοχής τας γνώμας των ανδρών τούτων, αφού εξέθεσε την κατάστασιν και τας ακολουθη-τέας κατευθύνσεις της κυβερνήσεως. Πάντες αν-εγνώρισαν

*ότι η Κυβέρνησις Εθνικής Ανάγκης είναι επιβεβλη-
μένοι να υποστηριχθή εκ μέρους πάντων των Ελλήνων
άνευ επιφυλάξεων και ειλικρινούς. Επίσης πάντες
ανεγνώρισαν το σφάλμα του εκ-πεσόντος καθεστώτος
να κηρύξη τον πόλεμον κατά της Γερμανίας».**

Διάβαζε ο πατέρας την εφημερίδα φωναχτά, κόβοντας κάπου κάπου τις λέξεις, και τότε τότε σηκώνονταν τα μάτια του και την επιτηρούσαν. Διάβαζε και εκείνη. Τα αδέρφια της στην αυλή χαλούσαν τον κόσμο με τις φωνές τους, έτρεχαν, γέλαγαν, σπρώχνονταν. Αμέριμνα, αζεχώριστα και αδιάφορα λόγω ηλικίας. Στην πόλη ο χρόνος στοίβαζε γεγονότα.

Άδειο σακί ήτανε το σαρκίο της που το κουβάλησε πίσω στο σπίτι ένα μεσημέρι. Όρθια και μόνη στη γωνία, οι ριπές την έβρισκαν καταπρόσωπο στητή. «Να περάσει όλη η τάξη να τη φτύσει» ήταν η διδασκαλική εντολή. Είχε τολμήσει να υπερασπιστεί τον πρωτοζάδερφό της τον Αντώνη, τον εξόριστο στην Ανάφη κομμουνιστή. Το σχολείο της το έμαθε και ο διευθυντής την έκανε πέρα, εκείνη την άριστη, για να μη μαγαρίσει τη γαλανόλευκη. Έτσι ήτανε η τάξη. «Εντάξει;» Ούτε το ποίημα απήγγειλε στη γιορτή, ούτε παραστάτιδα στη σημαία έγινε. Μόνο εντός της ακουγόταν για μέρες: «*Πάντα κι όπου σ' αντι-
κρίζω, ταπεινά σε χαιρετώ, και περήφανα δακρύζω, ω ση-
μαία γαλανή*». Τουλάχιστον δεν πήγαν χαμένες τόσες πρόβες μπροστά στον καθρέφτη.

* Από αθηναϊκές εφημερίδες της 8ης Μαΐου 1941.

Μια ορεινή κωμόπολη μετρίου μεγέθους είναι η Θάβη την καλή ή την κακή ώρα. Ούτε χωριό τη λες μα ούτε πόλη. Κομμόπολη ίσως, εκ του αρχαίου κομμού. Μια παμπάλαια μαρμαρένια κρήνη –(αοτζά τσεσμές) έμεινε να λέγεται από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας–, μια πλατεία περίκλειστη με σπίτια τριγύρω, η πέτρινη εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, το κεντρικό καφενείο ή «εκκλησία του δήμου», η χωροφυλακή, τα δικαστήρια, το «σπίτι» της μαντάμας είναι τα πιο πολυσύχναστα σημεία της Θάβης. Οι επτά πύλες της, όσες και οι ημέρες της εβδομάδας. Βρίσκεται λίγα χιλιόμετρα μακριά από τα βορειοδυτικά σύνορα της χώρας. Ολόγυρα βουνά δασωμένα, λόφοι πευκόφυτοι, χαράδρες, γκρεμοί, βράχοι. Θάλασσα πουθενά, άφαντος ο ορίζοντας, κουρνιαχτός και αντάρα. Φυσάει ο άνεμος, πότε ανατολικός πότε δυτικός, και ένα θρηνητικό τραγούδι, ένα μοιρολόι σαν το ίσο του ψάλτη, μια βουή σαν αλύχτισμα σκύλου και στριγκλιά γυναικας στροβιλίζει στις καμινάδες στάχτη και μυρωδιά καμένου, χειμώνα καλοκαίρι. Τσούζουν, θολώνουν τα μάτια μέσα κι έξω, μισοκλείνουν, πεισμώνουν, γυρεύουν τάχα την αλήθεια. Ποίος ήρξατο χειρών αδίκων. Τι είναι και γιατί γίνεται εμφύλιος πόλεμος; Τα επίδικα.

Πόλη των πόλεων η Θάβη τον καιρό εκείνο. Μήλον της έριδος μεταξύ δημοκρατικών και κυβερνητικών στρατιωτικών δυνάμεων. Πολυάριθμος ο κυβερνητικός στρατός, ο «εθνικός». «Ούτε ένας Βούλγαρος στη Θεσσαλονίκη» και «Έξω οι Βούλγαροι φασίστες από τη Μακεδονία και τη Θράκη» φώναζαν στα συλλαλητήρια του '43 οι τωρινοί «εαμοβούλγαροι» του δημοκρατικού στρατού. Ποιος να τα θυμάται... Όποιος τα θυμόταν τον μπελά του γύρευε και έτρεχε.

Θάβη, εναγής κωμόπολη το σωτήριο έτος χίλια εννιακόσια σαράντα... οπουδήποτε στην επικράτεια. Έστιν ουν τραγωδία και έπος.

ΡΑΨΩΔΙΑ Α΄

Άμοιρη αίματος

«Αγάπη που σε λέγα» Αντιγόνη»

Άλκης Αλκαίος

ΑΝΑΣΚΕΛΑ, με τα χέρια αλφαδιαστά στο κορμί, τις παλάμες μπρούμυτα στον αφαλό. Ταγκίζουν γύρω η μούχλα και η υγρασία. Αναβλύζουν οι ακαθαρσίες. Αδύναμη η αναπνοή της, σχεδόν αδύνατη η ανάσα εδώ μέσα απ' τις αναθυμιάσεις. Τσούζουν τα μάτια, η μύτη, ο λαιμός. Βουίζουν τ' αυτιά. Έπιασε κρούστα ο εμετός. Αποφορά τριγύρω. Αναγούλιασε πάλι. Άραγε πόσες μέρες βρίσκεται εδώ μέσα, αναρωτιέται. Άραγε πόσες απώλειες είχαν; Περισσότερο ανησυχεί γι' αυτό παρά για το άλλο. Ανάγειρε να ξεπιαστεί. Πόσο άκαιρα τη σύρανε στον τάφο. Άκαιρα και αναπάντεχα. Άνθρωπο ακόμα ζωντανό. Αναθρών α όπωπε. Και είναι εδώ πια τώρα το αποκούμπι της, το γιατάκι της.

Όχι το άλλο, εκεί ψηλά στα έλατα και στα πουρνάρια, όπου απάγιαζε ύστερα από πορείες και μάχες. Έξω, ψηλά στο βουνό και μέσα στο χώμα. Γιατί και εκεί πέρα πάλι σε μια γούβα λούφαζε, συνήθως πρόχειρα. Απαλόγερνε όμως. Με τα άστρα για σκεπή και τη φτέρη για στρώμα. Με την αγάπη των άλλων αγωνιστριών. Δίχως να αναλογίζεται αυτόν τον Άδη. Στον καταυλισμό τους, στη βάση του πρώτου καιρού. Εκεί, πλάι στη σιγουριά

των στέρεων πολυβολείων τους με τις πέντε σειρές κορμούς και ανάμεσά τους πέτρες και χώμα. Φύσαγε κρύσταλλο ο αγέρας και αρωμάτιζε την ανάσα τους η ρίγανη και το ρετσίνι των πεύκων. Άναβαν ευχάριστα αυτιά και μύτες, μα όχι και φωτιές για να μην προδώσουν τις θέσεις τους. Πύρωναν τα μάγουλα και τα χέρια απ' την παγωνιά. Πιρούνιαζε τα κόκαλα ο χιονιάς· ήτανε νέοι και καινούριοι, δεν είχανε ανάγκη. Καθάριζε ο λαιμός με τον βήχα, όπως οι λεροί τοίχοι με τον ασβέστη. Κι έμενε άσβεστη η ανάσα της ελευθερίας. Όλες οι αισθήσεις ήταν σε αναμονή, και αναπτερονόταν η ζωή μέχρι και την ύστατη στιγμή. Του αφανισμού.

Εδώ στον άφωτο Άδη μόνο αναγερτά. Ανίσκιωτη. Πότε στη μια και πότε στην άλλη πλευρά. Απέθαντη, αναύλωτη νεκρή. Ανήμπορη, εκείνη η άσκιαχτη. Απολύει μία μία τις απαντοχές. Αναλύεται σε δάκρυα και αναφιλητά. Μετά αναλύει τις αιτίες. Αναζητά και συζητά τα αποτελέσματα, όπως είχανε μάθει να κάνουν στις ανάπαυλες της μάχης. Τότε όλοι μαζί, τώρα κατά μόνας, αντίκρυ στον εαυτό της. Μετά την πράξη, η θεωρία. Εδώ στο βάθος άπραγη. Φριχτά αδύναμη, παρατημένη. Αντέχεται; Αχ και να 'βγαине έξω να ανασάνει ήλιο, ελπίδα και φρεσκάδα. Απέλπιδα προσπάθεια. Να μπόραγε! Έξω απ' αυτόν τον απόπατο. Μια ανασεμιά μονάχα όλη κι όλη. Να 'ρχονταν να την ανασύρουνε οι σύντροφοι στον απάνω κόσμο. Να τη σώσουν. Αχ πότε θα τους ανταμώσει πάλι. Άμποτε! Αναπόταμα θα έπαιρνε τη ζωή της από εκεί και μπρος. Δε σώζεσαι ποτέ, το ξέρει, πάντα μέσα σου κάτι έχει πεθάνει. «Σε αυτό το πλευρό να κοιμάσαι» απαντάει η εσωτερική φωνή στο άφατο της θλίψης. Με αυτό το πλευρό να κοιμάται. Μήπως τους θέρισε όλους ο αχόρταστος; Έξω ούτε φωνή ούτε ακρόαση από κανέναν δικό της όλα

αυτά τα άφεγγα μερόνυχτα. Άραγε πόσα πέρασαν. Έ..., δ..., τρ..., τέσ..., π..., έ... αναμετρά με τη γλώσσα. «Είναι δυνατόν;» αναρωτιέται. Πώς δεν απείκασε εκείνη η «ατσίδα», όπως τη φώναζε ο μπάρμπας της; Δίχως άλλη τροφή πλέον εξόν απ' τη γαλέτα, βυζαίνει αργά την απαντοχή της. Με λιγοστό νερό στον πάτο του παγουριού να καταπίνει αχόρταγα η μέρα τη γουλιά. Αδύνατον! «Είναι και παραείναι» μουρμουράει μονάχη. Αφουγκράζεται ανέλπιδα. Αργοσαλεύει. Αξημέρωτες οι νύχτες της, αβράδιαστες πορεύονται οι μέρες της. Μόνο σκοτάδι, πόνος και αθέλητος χρόνος αναμονής. Πιάστηκε ολόκληρη αποδώ για να μην πιαστεί αιχμάλωτη αποκεί. Πόντο πόντο βελονιάζει η υγρασία το κορμί της και τα τραύματα το μισερεύουν. Σαν αχρείαστο πλεκτό το ξηλώνουν.

Λες και ήτανε καμιά απειροπόλεμη. Απόκαμε. Βαρέθηκε να την κατοικεί ο φόβος. Να, πάλι ακούει φωνές – ή μήπως θαρρεί πως ακούει; Μάυδες* είναι ή κορονάτοι μαυροσκουφηδες; Μπορεί και λοκατζήδες. Ω, μα πώς μπορεί να ξέρει ποιοι είναι; Μήπως της σάλεψε και ακούει φωνές; Η πλάνη περισσεύει εδώ κάτω, το μυαλό φυραίνει, η αλήθεια συσκοτίζεται απ' την πραγματικότητα. Ποια πραγματικότητα δηλαδή... Αφουγκράζεται. Αναδιπλώνεται, γίνεται ολόκληρη ένα πελώριο αυτί. Σοσος... Ναι, ναι, οι «άλλοι» είναι, οι εχθροί. Λίγα μόλις μέτρα πιο επάνω. Δίπλα της ακριβώς! Ακούγονται χάχανα και φτυσιές. Βρισίδια και πειράγματα δίνουν και παίρνουν. Η μυρωδιά από αναμ-

* Μονάδες Ασφαλείας Υπαίθρου (ΜΑΪ): ένοπλη οργάνωση που δημιουργήθηκε το φθινόπωρο του 1946 για την άμυνα της υπαίθρου και της επαρχίας απέναντι στις δυνάμεις του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας (ΔΣΕ) και βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του Γενικού Επιτελείου Στρατού. Τα μέλη τους, οι μάυδες, στρατολογούνταν κυρίως από κατοίκους της υπαίθρου και συνεργάζονταν συνήθως με τη Χωροφυλακή και την Εθνοφυλακή.

μένο τσιγάρο λιβανίζει τον αέρα και δεν αργεί να τρυπώσει παντού. Αχ να μην την καταλάβουν! Ας μην τη μαρτυρήσει η μπόχα απ' την ανθρώπινη κοπριά και το ακάθαρτο, το σάπιο κορμί της. Ας μην της έρθει να φταρνιστεί ή να βήξει. Ας απολιθωθεί. Άχνα μη βγάλει, άχνα.

Ψηλά στον σπανό αυχένα του όρους Χάρος ο ήλιος χρυσίζει το ελάχιστο των αυτοφυών. Το αξερίζωτο των αχαμνών δέντρων από τον βοριά. Την ομορφιά του ταπεινού και τη σπάνια ευωδιά του. Ρίγανη, θυμάρι, ανάρια αγριολούλουδα αντιμάχονται τον βουνίσιο αέρα. Κομμένες κάθετα είναι πολλές φλέβες του όρους από τις κατολισθήσεις. Αστράφτει η κόψη του γρανίτη στα βράχια την απράυνη σκληρότητά του. Άνυδρα χρώματα, σκληρά, με κάτι ρίζες μοναχά να απλώνονται σε γκρεμούς και χαράδρες. Υψώματα σαν σφήνες στον ουρανό, μονάχα, με φαράγγια και άσκυφτες ράχες. Μοσχομυρίζει σαν ψωμί το φρυγμένο χρώμα μετά την ξαφνική νεροποντή. Κατηγορίζοντας στη δασωμένη πλαγιά, βελανιδιές και πανώριες οξιές σκιάζουν λιθάρια και κοτρόνια εκείθε του γκρεμού. Ένα κοφτό κελάηδισμα δίνει το παράγγελμα. Βουτάει στα ύψη ο βασιλαετός και ανταγωνίζεται το δυσθεώρητο του βουνού. Γουστερίτσες λιάζονται στα ισιώματα και στο βουητό της σφήκας. Μόνο ανελεήμων δε στάθηκε ο πλάστης στην ανωφέρεια με το όνομα του ψυχοπομπού για τον κάτω κόσμο.

Ανηφόριζαν σε φάλαγγα κατ' άτομο σε αραιή απόσταση. Πορεύονταν όλη τη νύχτα στα βουνά· ήταν ώρα να ξαποστάσουν. Μόλις δόθηκε το παράγγελμα, γύρισε η ψυχή στα μέλη. Γλύκανε σαν το μέλι η αγουρίδα των νεοφερμένων, αγάλι αγάλι. Απαλή, γλυκιά η ζέστη, αρχίνησε να λύνει χειροπόδαρα και να ελευθερώνει τα στόματα. Λέξεις αρχίσανε να αραδιάζονται σε κορδόνι. Κουβέντες να οχυρώνονται. Χειρονομίες να οπλίζουν. Γέ-

λια να δονούν. Σφυρίγματα να διαπερνούν την ατμόσφαιρα. Δόγνια να παραδίνονται. Κεφάλια να γέρνουν. Βλέφαρα να ανυψώνονται. Φόρεσαν τα καλά τους τα πρόσωπα. Αναθάλλουν, αναδεντρώνονται τα κορμιά. Ξεσφίγγονται από την ανησυχία, μα στρίβουν πιο πολύ τον φόβο απ' τον λαιμό. Ανασταίνονται. Χάρά θεού και ανθρώπου ζώντας. Αλεξίποινή χαρά. Θαύμα ιδέσθαι.

Ένας αχαμνός με ματογυάλια στάθηκε στη μέση στα βουνοκυπάρισσα σκασμένος μέχρι τον λαιμό να πει. Ξεκουμπώνει πρώτα το χακί στο στήθος, απιθώνει το δίκιοχο στην πέτρα και υψώνει σε δέηση τα χέρια. Πριν ακουστεί, ξεροκαταπίνει. Βήχει. Τα μάτια του αιχμαλωτίζουν τη στιλπνότητα των όπλων, στοχεύουν την κούραση των μαχητών, τη γυαλάδα του ιδρώτα τους. Η βαθιά ανάσα του φυλακίζεται απότομα στο στέρνο και γίνεται κραυγή: «Όποιος από τους δυο άναψε αυτόν τον πόλεμο να κατεβεί στον Άδη!». «Να μας ζήσεις, δάσκαλε!» του απαντούν οι άλλοι εν χορώ. Άλλο δεν ήθελε κι εκείνος παρά την άνωθεν αποδοχή και τη θωπεία του λόγου για να αρχίσει να ιστορεί μύθους, αρχαία κατορθώματα και πάθη με τον δικό του τρόπο. «Ήταν και δεν ήταν κάποτε, συναγωνιστές!» αναφωνεί. Ξέρει καλά να ανακατεύει μύθους, έπη και τραγωδίες για να ξαποστάσουν οι συμμαχητές ακούγοντας ανδραγαθήματα άλλων, παλαιών πολεμιστών. Ηρώων. Των Αχαιών, των Ατρείδων, του Αχιλλέα, του Αγαμέμνονα, του Αίαντα. Για την αρειμάνια παραφορά τους. Το μένος και την έριδα. Έριδος κακομηχάνου. Κανέννας τους απόλεμος, ουδέτερος ουδείς, μήτε θνητός μήτε θεός. Άρης, Απόλλωνας, Αθηνά, Αφροδίτη, Ανδρομάχη, Αστυάνακτας – όλοι τους ήτανε ανακατεμένοι. «Ιδρώτας έτρεχε πολύς κι έφευγε απ' τα μέλη του η ψυχή. Τους συντρόφους του, όμως, τους γλίτωσαν η γρηγοράδα στα πόδια και τα στέρεα γόνατά τους. Εκεί είναι η δύναμή μας, συναγωνιστές, εκεί – γι' αυτό,

εκεί τον νου μας». Δίδασκε ο δάσκαλος καλά και κράταγε το ίσο καθώς από τα χείλη του ανάβλυζαν διαρκώς το ανέκφραστο και το ανεκδήλωτο μαζί. Ακούραστος συνέχιζε να ιστορεί τα ανιστόρητα. «Και τότε αυτός παρακάλεσε τον θεό να σκοτώσει τον Άλλο με τα δικά του χέρια. Αλλά το ίδιο ήθελε και ο Άλλος». Κι έλεγε, έλεγε... Για θεοκίνητες έριδες και για βλάσφημες πράξεις. «Κι έβρεχαν τα δάκρυα την άμμο, κι έβρεχαν τα όπλα των ανδρών, γύρω από το θλιβερό του νεκρού κουφάρι...» Απόκαμε να ανιστορεί. «Μη βασιλέψει ο ήλιος πριν σωριάσω τα κάστρα τους, τα άπαρτα» ανάκραξε με τη βραχνάδα να νικάει τη φωνή του. Κατόπιν υποκλίθηκε και κάθισε ανακούρκουδα ανάμεσα στους άλλους.

«Μην απελπίζεσαι και δε θ' αργήσει...» αρχίνησε να σιγοτραγουδάει ο δάσκαλος μετά από λίγο. «Και δε θ' αργήσει» ένωσε τη φωνή ο διπλανός του. «Καινούρια αγάπη να σου ζητήσει...» ανέβασε τον τόνο ο διπλανός του. Θεία νιάτα. Αυτό ήταν. Ξεντύθηκαν την κούραση, τους φόβους και τα πένθη τους. Λησμόνησαν τα άλυτα και τα λυμένα όλοι τους στη στιγμή στο ολιγάριθμο τμήμα τους. «Κάμε λιγάκι υπομονή» τραγουδούσαν πια όλοι μαζί. Κατρακυλούσε το τραγούδι από στεγνούς λαιμούς, χαράδρες, θάμνους, βράχια· όσα αποθηριώνει και πετρώνει ο πόλεμος να αναστήσει. Σαν τσίρινα από θυσία σφαγίων θα ανέβαινε άλλοτε η χαρά τους για να ευφράνει τους θεούς της Ελλάδας. «Διώξε τα σύννεφα απ' την καρδιά σου και μες στο κλάμα μην ξαγρουπνάς» ακούστηκε σαν ηχώ από μακριά, απ' τα πρηνή του βουνού. Αμέσως πετάχτηκαν απάνω. «Στρατιώτες, κυβερνητικοί, σωπάτε» είπε χαμηλόφωνα ο επικεφαλής κι έκανε νόημα να πέσουν όλοι τους πρηνηδόν. Αυτό με τα ίδια τραγούδια που έλεγαν πολύ τους μπέρδευε και τους δε και τους «γίες μεν», όπως τους λέγαν κάποιοι κοροϊδευτικά. Είτε επάνω

στα υψώματα ακούγονταν απ' τα μεγάφωνα των μονάδων, που προπαγάνδιζαν ολημερίς, είτε από τα χωνιά της διαφώτισης των ανταρτών, πολιτικοί επίτροποι και «βητάδες» τις ώρες της ανάπαυλας τραγουδούσαν συχνά τα ίδια τραγούδια. «Κάποια μάνα αναστενάζει, κάποια μάνα ανησυχεί» άλλαξαν ρεπερτόριο οι κάτω, αναστενάζαν με ανακούφιση οι επάνω. Δεν τους είχαν ακούσει, ευτυχώς. Σκασμένοι στα γέλια οι θεοί τσουγκρίσαν τα κύπελλα με το νέκταρ. Ουρανόθεν.

Βαθιά κάτω στη ποντικότρυπά της έστησε το αυτί η αποθαμένη ζωντανή. Δεν ακουγόταν τίποτα πια έξω, ούτε ομιλίες, ούτε βρισιές, διαταγές, ούτε όπλα να ξεδένονται για να καθαριστούν. Η ανακούφιση ανάσανε βαθιά και σπάραξε απ' τον πόνο το κοιλιακό τραύμα. Θυμήθηκε ιστορίες που άκουγε τη νύχτα στις πορείες για «κοιμμένους» συναγωνιστές, αιχμάλωτους απ' τα αποσπάσματα, και για τα βασανιστήρια που τους κάμνανε μέχρι να προδώσουν τις λούφες* των συμμαχητών τους. «Και αν...» αναρωτήθηκε και ανατρίχιασε πατόκορφα. Τρέλα τής ερχόταν στο φάσμα της σκέψης. Ένας αρουραίος οσμίστηκε τον φόβο της και βάλθηκε να τρυπώσει ανάμεσα στα σκέλια της. Ανασκίρτησε. Τσίριξε οργισμένα. Μειδιάς τον άρπαξε απ' το κορδόνι της ουράς του και τον πέταξε πέρα με σιχασιά. Στρίγκλισε το τρωκτικό και ακούστηκε το σύρσιμό του στα ξερόχορτα καθώς έπαιρνε δρόμο. Πόσο φοβόταν η Αντιγόνη τα ποντίκια από μικρή, πόσο τα σιχαινόταν. Και να που κλήρωσε να είναι τώρα εδωνά μαζί τους. Και να ήταν μόνο τα ποντίκια. Χτες, προχτές, ή σήμερα να ήτανε –πού να το ξέρει πια, πώς να το διακρίνει– αισθάνθηκε χαρχάλεμα πάλι εκεί ψηλά, στων ποδιών της τη δι-

* Κρυψώνες.

χάλα. Σαν άγγιγμα με χηνόφτερο ήταν, σαν νότισμα από χνότο. Μια απρόσμενη γλύκα την ξετρέλανε. Τη λίγωσε. Τη φούντωσε. Την έκανε να αναστενάζει και να ξεφυσά μες στον ανήλιαγο τάφο. Σαν τα καρβέλια στον χτιστό φούρνο του σπιτιού τους στο χωριό, ολοένα άπλωνε και φούσκωνε, ψηνόταν. Ρόδιζε ολόγυρα σαν τον λαγό στη γάστρα, εκεί στην αξημέρωτη μονιά της. Σαν να γεννιότανε ξανά και ξανά από της γης τη γαστέρα. Της ήρθε αντράλα και λιγοθυμιά. Ονειρευόταν, δεν μπορεί, και ας θαρρούσε ανόνειρο τον ύπνο της. Έσταζε αγάπη και απόγνωση η διχάλα των ποδιών της. Έμπαινε η ίδια στο κορμί της και της έβγαίνε η ψυχή. Έτσι να είναι άραγε κι όταν χαϊδεύει αντρίκειο χέρι τη γυναίκα, αναρωτήθηκε η αστραπή στον νου της. Δεν το 'ξερε, δεν πρόλαβε να το μάθει. Είκοσι δυο χρονών κοπέλα ήτανε, μα ατιμασμένη, αδίδαχτη, κουρσεμένη. Και η αξημέρωτη νύχτα, το πιο βαρύ, το πιο αβάσταγο φορτίο. Παραδόθηκε αμαχητί στο απρόσμενο της αράθυμης ηδονής. Η πιο αληθινή τρέλα μέσα στο όνειρο εμφανίζεται και μες στο φάσμα πραγματώνεται.

Η μέρα χιόνιζε κι έκανε κρύο, εκεί δίπλα στο ποτάμι. Κάτασπρη η γη πέρα ως πέρα. Μέσα στο καλύβι κείτονταν στο ξυλοκρέβατο οι δυο τους χωρίς ρούχα. Ανάσκελα ο άντρας με τα χέρια κολλητά στο κορμί του. Δίσταζε; Φοβόταν; Ντρεπόταν; Εκείνη είχε γείρει στο πλάι του θαρρετά και είχε αποθέσει με εμπιστοσύνη το κεφάλι της στον φαρδύ ώμο. Κύματα απλώθηκαν απάνω του τα λυτά μαλλιά της. Τώρα αισθανόταν, γευόταν, οσφραίνόταν από κοντά όσα μάντευε χρόνια από μακριά, όσα ανεπαίσθητα κλωθογύριζε ανάμεσα ξύπνου και ύπνου. Έτρεμε. Δενόταν κόμπο κόμπο η αναπνοή της, καθώς κοβόταν κάθε τόσο. Έρεε η σιωπή και ακινητούσε ο χρόνος, όπως στυλώνουνε τα πόδια τους τα ζωντανά επάνω στο πορθμείο. Χιόνιζε ασταμά-

τητα έξω. Παγωνιά. Τότε τον φώναξε με το όνομά του και του είπε πιο σιγά: «Κάνε με ό,τι θες. Πάρε με. Να σου δοθώ, να σου δοθώ όπως σε αγάπησα όταν πρωτομιλήσαμε». Και τότε ανασηκώθηκε ο άντρας. Η φύση ιερουργούσε. «Τα σα εκ των σων Σοι προσφέρομεν κατά πάντα και διά πάντα» ψέλνανε κάπου μακρινά. Σταμάτησε έξω να χιονίζει, μαλάκωσε το κρύο, ξάνοιξε ο καιρός. Ευθύς ξέκρινε εκείνος τα σημάδια και αναθάρρησε. Δίπλωσε τη γυναίκα, όπως ο παπάς το πετραχήλι μετά τη λειτουργία. Μπρούμυτα. Και τη σφράγισε. Ερμητικά. Και τη μετάλαβε ξανά και ξανά, τη μετουσίωσε. Ξεχείλισε η σπορά του στο δυσκοπότηρό της. Μα ήταν σπορά χαραμισμένη. Άκκληρη. «Λάβετε φάγετε ότι τούτο εστί το σώμα...» ακούστηκε σε μια ριπή του αέρα. Το σώμα της Γυναίκας και του Άνδρα με το επίθετο Έσχατοι. Σε εσάς έλαχε ο κλήρος και πληρώθηκε ο χρησμός με το ανεκπλήρωτο. Αμήν.

Τι όνειρο! Σαν πόθος αλήθειας, σαν ανείπωτο ψέμα. Γιατί δεν ήταν έτσι στο βουνό. Κάθε άλλο. Οι σχετικές αυστηρότατες εντολές καθιστούσαν ανύπαρκτες τις ερωτικές σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών. Προείχε ο σκοπός του αγώνα και η σκληρή πραγματικότητα γεφυρωνόταν με το ποθούμενο μόνο με τη διαμεσολάβηση του ονείρου. Με ορέξεις του ανομολόγητου και ονειρώξεις. Ας ήταν τόσο νέοι, τόσο ζωντανοί. Ούτε το κρύο του χειμώνα τη δεύτερη χρονιά ήταν αναζωογονητικό. Φουρτούνιαζε το βουνό και τους έπνιγε το χιόνι. Βούλιαζαν τα σώματά τους ίσαμε τον λαιμό στα ανεμοσούρια και ναυαγούσανε προσώρας το κουράγιο και η απαντοχή. Σταματούσανε για λίγο, μα προχωρούσαν διαρκώς. Όσο πέραγε ο καιρός τόσο δεν πέραγαν οι ανάγκες, που έκαναν αφόρητη την καθημερινότητά τους λόγω των τρομακτικών ελλείψεων. Γιατί η ζωή του αναγκασμένου, του απόκλη-

ρου, τίποτα ρόδινο δεν είχε ποτέ, πόσο μάλλον η δική τους στο βουνό. Έσκαγαν και πληγιάζανε τα μάγουλα και τα χείλη απ' το κρύο, σκληραίνανε σαν γυαλόχαρτο που πάνω του τρίβονταν οι νιόβγαλτες κορφές των θάμνων. Πόσες φορές δεν τις (βόσκησαν) μόλις τις άκουγαν να πρασινίζουν σκάζοντας. Πόσες φορές δεν έτριψαν τα πόδια τους με χιόνι για να τα ζεστάνουν, να μαλακώσουν οι χιονίστρες που τους παίδευαν μερόνυχτα για να ξαναφορέσουν το άρβυλο, να μη γυρνούν ανυπόδητοι στους γκρεμούς. Πόσες φορές κοιμήθηκαν με ξέσκεπη τη μισή ράχη γιατί η μία χλαίνη ήτανε χρεία να σκεπάζει δυο μαζί. Η εξάντληση απ' τις πορείες έγερνε πλάτη στην πλάτη, μα το κρύο δεν επέτρεπε στα βλέφαρα να γείρουν. Πόσες φορές δεν είχανε νερό να πιουν, περιτριγυρισμένοι από παγωμένες ρεματιές και πηγές, κι έτρωγαν με τις χούφτες το χιόνι μήπως και ξεδιψάσουν. Και πόσες φορές κινδύνεψε εκείνη να γίνει στόχος φορώντας ένα κόκκινο μακρύ παλτό, που είχε βρει ανέλπιστα σ' ένα ερειπωμένο σπίτι και το ζώστηκε για να μην κοκαλώσει απ' το κρύο. Αποστάσεις ασφαλείας από τον κατακόκκινο σαν αίμα στόχο λάμβαναν οι συμμαχητές της, μα ελόγου της αρνιόταν να το αποχωριστεί.

Τώρα ο θάνατος την είχε καταλάβει αργά αργά κι έπαιζε το κρυφό μαζί της. Τη νάρκωνε τόσο γλυκά, όπως μέσα στο χιόνι. Είχε τη γεύση του στο στόμα, σαν κρασί που σε μεθάει, κρασί από αίμα με γεύση σίδηρου, γιατί τέτοια γεύση έχει το αίμα. Και ο θάνατος από σίδηρο είναι, ανίκητος. Την είχε ποτίσει ολόκληρη, τον μύριζε παντού. Μοσχοβολούσε κρίνα, πασχαλιές, τριαντάφυλλα, θυμίαμα και λιβάνι. Δεν το βαστούσε πια το κάλεσμά του, τόσο μαυλιστικό ήταν. Θα τον ακολουθούσε. Δε βάσταγε να αρνιέται άλλο. Γιατί να του αντιστέκεται; Μια ψυχή που 'ναι να βγει ας βγει μια ώρα αρχύτερα. Άνοιξε απότομα τα μάτια.

Σαν να συνήλθε από λιποθυμιά, όπως τότε στην εκκλησιά, τη Μεγάλη Παρασκευή. Λαμπαδιάζανε γύρω τα κεριά και σαν σπυριά παγώνανε επάνω τους διάφανα δάκρυα. Κηδεύανε τον Χριστό κι εκείνη είχε χαρές επειδή είδε τον καλό της! Στην πόρτα τη χαιρέτησε, μα ούτε που άκουσε τη φωνή του έτσι όπως κοπάναγε σφυριές στο κεφάλι της το καρδιοχτύπι. Κι ούτε ποτέ κατάλαβε πώς βρέθηκε στον γυναικωνίτη να βλέπει από ψηλά τη στητή ράχη του έως ότου να λυγίσει δεκαεπτά χρονών κορίτσι και να τη σύρουν έξω σαν σπασμένη λαμπάδα για να τη συνεφέρουν με εντριβές και νερά. Κανείς απ' το εκκλησίασμα δεν έβαλε το παραμικρό στον νου. «Αχ, όσο δύσκολο είναι να ζεις όπως και με όποιον θες, άλλο τόσο δύσκολο είναι να κουβαλάς τη ματιά των άλλων στην πλάτη σου για αυτά που ζεις» αναστέναξε τώρα από το βάθος της κρύπτης και του χρόνου. Τώρα η γνώμη όλων εκείνων των συγχωριανών και γειτόνων δεν τη βάραινε στο παραμικρό. Αλλά τι σημασία είχε τώρα πια...

Τα μάτια της λόγχισαν το σκοτάδι. Πασπάτεψε με το μουνδιασμένο χέρι της τους άσαρκους μηρούς μέσα στο ρούχο. Σφήνωσε ανάμεσά τους την παλάμη και την έσυρε προς τα επάνω. Την πέρασε μέσα από το σφιχτό λάστιχο του παντελονιού της. Μια μακριά φουφούλα ήταν τα παντελόνια που φορούσαν με ένα λάστιχο στη μέση και γύρω από το κάθε μπατζάκι. Τέτοια παντελόνια φουφούλες φορούσαν όλες οι μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού. Από το άνοιγμα, μια ακόμα πιο έντονη αποφορά βρόμας άδραξε την αναπνοή της. Άγγιξε διστακτικά το νοτισμένο εσώρουχο, τις σκληρές από την απλυσιά τρίχες της ήβης της. Θάρρεψε ότι ήτανε πηγμένο αίμα. Αίμα, παντού αίμα, βουλιάζανε σε ζεστό αίμα σαν σε βάλτο τα όνειρά της. Λίγες ημέρες πριν βρεθεί εκεί κάτω απ' το χώμα, μια κατακόκκινη παπαρού-

να καθρεφτίστηκε στα μάτια της. Μια μυστική παπαρούνα που μόνο εκείνη πρόσεξε ότι είχε φυτρώσει ανάμεσα στους κορμούς του πολυβολείου τους. Την κοίταζε με τρυφερότητα και φόβο. Ένα σημάδι και ένα θαύμα μαζί τής φάνηκε πως ήταν. Ίσως ένα προμήνυμα για τούτη την υπόγεια τάφρο. Σκάλωσε στα χείλη και τον νου της ένα τετράστιχο που έλεγε η γιαγιά της:

*Όθε χτυπάει ο Διγενής,
το αίμα αυλάκι κάνει,
κι όθε χτυπάει ο Χάροντας,
το αίμα τράφο κάνει.*

Πώς έγινε κι ενώ είχε αναμετρηθεί με το δρεπάνι του και είχε καταφέρει να γλιτώσει, να σήπεται εδωνά; Να ζει δίχως να ζει; Μια σταλαγματιά κι έπειτα κι άλλη μια τη βρήκαν καταπρόσωπο. Λύθηκε η γλώσσα της και τις σκούπισε από το γουβιασμένο μάγουλο. Ακράνοιζαν τα χείλη σαν κρατήρας. Ακόμη και οι σταγόνες είχανε γεύση σάπιου και στερεής σκόνης. Μύριζε επάνω η βροχή. Μια γρίλια από τις αστραπές αναβόσβησε και σφάλισε τα μάτια της. Βρόντηξε η κανονιά του ουρανού και λασπωμένα χώματα κατακύλησαν μέσα. Σταύρωσε τις παλάμες της στο μέτωπο για να προφυλαχτεί. Τι θα γινόταν αν συνέχιζε να βρέχει για ώρα; Πολύ δεν ήθελε να πλημμυρίσει εδώ μέσα. Ήδη ήτανε μουσκίδι από την υγρασία και τον ιδρώτα. Από την πρώτη στιγμή ανάβλυζαν οι πόροι καφετιές φουσκάλες και υποχωρούσαν τα τοιχώματα. Μικρές κατολισθήσεις τη θάβανε σιγά σιγά. Πνίγηκε στο χασμουρητό και την αγωνία. Με δυσκολία κρατούσε τα βλέφαρα για ν' αφοιγράζεται την μπόρα. Μην αποκοιμηθεί τον αζύπνητο και γίνει ο υπόνομος πηγάδι. Κάποια στιγμή μεταξύ ύπνου και ξύπνιου σταμάτησαν ν' ακούγονται τα μπουμπουνητά και να

τρέχουν νερά. Ανάσανε βαθιά κι αφήθηκε προσώρας σε παραμιλητά και ανοίκειες αισθήσεις. Σε ονειράτα, οράματα και θάματα.

Πάλι επιάλτες έβλεπε. Ναι, ναι, να πάλι ένιωσε κάτι να κινείται, να βυζαίνει, να χαρχαλεύει εκεί, ανάμεσα στο πλέγμα της διχάλας. Στο τρίγωνο των απόκρυφών της. Παραμέρισε με προσοχή ένα πουρνάρι μήπως και μπει κλωστή το φως για να διακρίνει. Αφουγκράστηκε το κορμί της και στάθηκε νοερά σε κάθε μέλος, χέρια, πόδια, στις πτυχώσεις του στήθους και της κοιλιάς, σε κάθε λιπόσαρκη γωνιά. Άκαμπτη ήταν, τεντωμένη σαν χορδή, τεζαρισμένη. Ένα («κρακ») από στιγμή σε στιγμή θα χάραζε θαρρείς το τράβηγμα της σάρκας. Σαν το σκίσιμο του χασέ σε λωρίδες όταν έφτιαχναν τους επιδέσμους για τους τραυματίες. Θα έρεαν κάθε είδους υγρά, κόκκινα, κίτρινα, υπόλευκα, πηχτά και αραιά από εκείνη τη ρωγμή. Θα άδειαζε από καθετί που την κρατούσε ζωντανή. Πάλλονταν τα ρουθούνια της, ανοιγόκλειναν τα μάτια, κατάπινε σάλιο το λαρύγγι. Σήκωσε αργά το χέρι και με μια απότομη κίνηση έπιασε τον αίτιο βλαστημώντας. Μαμούνια θάρρεψε ότι ήταν, δεν τα 'βλεπε καθαρά. Σκαθάρια που ανέβηκαν και περπατούσαν ανάμεσα στα δάχτυλά της. Γλιτσερά, κρύα, μαλακά μαμούνια, που είχαν κολλήσει στην παλάμη της σαν βδέλλες. Αόρατες βεντούζες τη ρουφούσαν και την τρυπούσαν με εκατοντάδες καρφίτσες. Τα πίεσε δυνατά για να τα λιώσει και πασαλείφτηκε το χέρι της με μια πηχτή, αηδιαστική γλίτσα. Ο τρόμος τη χτύπησε κατάστηθα. Δε θέλησε να το πιστέψει. Δεν μπορούσε να το πιστέψει. Οι χτύποι της καρδιάς της έσειαν το αχαμνό κορμί και υγρά εμετού έκαψαν το λαρύγγι της. Ζαλίστηκε σαν να κατρακυλούσε από ψηλά. Ονειρεύεται, σίγουρα ονειρεύεται. Σκουλήκια! Κουβάρια κουβάρια άσπρα, μαύρα, κίτρινα, πρασινωπά σκουλήκια. Γέμισε η χούφτα της μικρά, χρωματιστά σκουλήκια. Την τσι-

μπάνε, μάλλον την τσιμπολογάνε. Την τρώνε ζωντανή! Την κατατρώνε! Ναι, αυτό είναι! Άρχισαν να την τρώνε πρώτα απ' εκεί, από το πιο απόκρυφο σημείο του κορμιού της, εκεί απ' όπου ανάβλυζε το σκούρο αίμα κάθε μήνα. Εκεί απ' όπου θα βλασταίνανε μια μέρα τα παιδιά της – ήθελε να κάμει τρία, έλεγε στις φιλενάδες της κρυφογελώνοντας – εκεί όπου λούφαζε δυο χρόνια τώρα η ντροπή της. «Μουνί» το ονοματίζανε θαρρετά οι παντρεμένες γυναίκες. Το «πράμα», το «πουτί», που κρύβει στην κολύττητα του κορμιού «την τιμή κάθε άξιας κοπέλας», όπως έλεγε η μάνα της με ύφος αυστηρό. «Η τιμή τιμή δεν έχει και χάρα στον που την έχει» της έλεγε τραγουδιστά και συμπλήρωνε «μη σώσω ν' ακούσω για πομπές σου! Θα σε ξεσκίσω με τα ίδια μου τα χέρια και θα σε θάψω ζωντανή». Αλλού είναι, μάνα, η τιμή, θα ήθελε τώρα να της πει. Αλλού, μ' ακούς; Και χρειάστηκε να περάσω όσα πέρασα για να το καταλάβω. Για να βρεθώ εδώ βαθιά, μέσα στη γη, στα είκοσι δυο μου χρόνια να με τρώνε τα σκουλήκια. Ολοζώντανη! Γιατί «τα νιάτα χώμα γίνονται κι η ομορφιά χορτάρι, τα ολόγλυκα τα μάτια μας όμορφα λουλουδάκια και το λιγνό μας το κορμί ψηλό κυπαρισσάκι». Το θυμάσαι, μάνα, το τραγούδι;

Ψηλάφισε τριγύρω με τα χέρια και τα μάτια. Το βρήκε, το έσυρε καταπάνω της, το χάιδεψε, το φίλησε. Έσφιξε ανάμεσα στα σκέλια την καμπύλη του, την «κούμπωσε» ανάμεσά τους. Μύριζε μπαρούτι και πετρέλαιο. Φλογίστηκαν τα μάγουλα, το μέτωπο, ολόκληρο το κορμί της από έναν άλλου είδους πυρετό. Μακριά απ' τη ζώνη του πυρός, εκεί όπου τους γαζώνανε τα πυροβόλα και τα αεροπλάνα των κυβερνητικών, είχε κρατηθεί αθέλητα, εξ ανάγκης. Υποχρεωτικά, εδώ και μέρες ήταν, ώρες ήταν, αδυνατούσε να πει με σιγουριά. Είχε κρατήσει, όμως, δικαιοματικά τη δυνατότητα να διαλέξει. Σε αυτή τη σφαίρα της δικής

της επιλογής σημάδευε τώρα το μυαλό της. Στη δική της σφαίρα. Η παγωνιά της κάννης τής μούδιασε το στόμα. Το δάχτυλο σαν νιόβγαλτο φίδι τύλιξε τη σκανδάλη. Λίγο ακόμα να την έσφιγγε και αυτό ήταν. Ο κλοιός της απόγνωσης, της αναμονής, του πόνου, της δίψας και της πείνας θα άνοιγε για πάντα. Θα ξέσφιγγε μονομιάς. Μα αν την έψαχναν –ήτανε σίγουρη γι' αυτό– και τη βρίσκανε μετά από λίγο; Μετά από... Τι θα έβρισκαν; Χώματα ανάκατα με αίμα, ακαθαρσίες, θάνατο. Αυτά θα βρίσκανε εκείνοι που πολεμούσαν και πεθαίνανε για τη ζωή. Οι συναγωνιστές της.

‘Όχι, όχι, μη σώσει να γενεί χώμα. Ας τη φυτέψανε σαν σπόρο εδώ μέσα. Πώς να γίνει αυτό χωρίς να έχει γευτεί πρώτα τόσες χαρές που ανέμενε, λαχταρούσε, είχε ονειρευτεί. Με πρώτη απ’ όλες τη χαρά της ελεύθερης πατρίδας. ‘Όχι, όχι. Πώς να πεθάνει δίχως να έχει αγναντέψει αρμύρα η ματιά της πέρα ως πέρα, δίχως να έχουν αγγίξει θάλασσα τα πόδια της. Δίχως να αγκαλιαστεί με εκείνον, χωρίς να φιληθούν για τη χαρά της νίκης. Χωρίς να νιώσει πάνωθι της την περηφάνια στις ματιές μάνας, πατέρα, συγγενών, καθώς θα μπαίνει στο χωριό, όπως πριν από χρόνια είχε δει εκείνες τις αντάρτισσες. ‘Όχι, όχι, μη σώσει και αποσώσει το καντήλι της ζωής της. Και μάλιστα απ’ τα ίδια της τα χέρια. Μα πώς μπορεί αυτό να γίνει;

Α, πόσο άπειρη ήταν, αν και ζούσε δυο χρόνια μέσα στη φωτιά του πολέμου. Πόσο αδύναμη, για να κατακυλήσει σε λίγες μόνο ώρες ή έστω μέρες στην απαισιοδοξία, στη βολή της απελπισίας, της βαρυγκώμιας, της παραίτησης. Ντροπή σου, Αντιγόνη. Σαν να μην είχε δει συμμαχητές να ανασταίνονται ενώ τους είχαν όλοι ξεγραμμένους. Να κλείνουν οι πληγές τους ώρα με την ώρα και λίγες μέρες μετά να επιστρέφουν στο πεδίο της μάχης.

Ή να τους επιδένουν τα τραύματά τους και αμέσως μετά εκείνοι να συνεχίζουν να πολεμάνε σαν να μην έτρεχε το αίμα. Λες και δεν είχε μάθει και η ίδια να περιφρονεί τη δειλία, τη μοιρολατρία, την ηττοπάθεια, τη μικροψυχία. Πότε τους είχαν λείψει στο βουνό η πείνα, η δίψα, η ζέστη ή το κρύο, η αϋπνία, η ψείρα, το βαρύ φορτίο, η ξυπολουσιά, η γύμνια, η εξάντληση απ' τις διαρκείς πορείες; Πόσες φορές, μη έχοντας τροφή, είχαν πει το λάδι απ' τα καντήλια στα εξωκλήσια ή είχαν «βοσκήσει» αγριόχορτα και τρυφερές κορυφές δέντρων;

Θυμήθηκε τον πρώτο καιρό, τη δίψα της για μάθηση, τη χαρά της άμιλλας, την αλληλεγγύη, το νοιάξιμο. Πώς απέκτησε σιγά σιγά το θάρρος της γνώμης και της κριτικής, πώς κατανόησε τη σημασία της αυτοκριτικής. Πώς βρήκε τη δύναμη να παλεύει ασταμάτητα με τον αντίπαλο και τα στοιχεία της φύσης, έστω και μάταια κάποιες φορές, μα και τη στέρεη πεποίθηση ότι έτσι μόνο δε θα ζήσει μάταια. «Η ζωή είναι σαν τον σκύλο. Αν μυριστεί ότι φοβάσαι, δε γλιτώνεις. Σε δαγκώνει» τους έλεγε ο μπαρμπα-Νικόλας, ένας μεσήλικας αδύνατος μα χοντροκόκαλος συμπολεμιστής τους, και φίλευε λίγες μαύρες σταφίδες τον καθένα τους για να 'χουν δύναμη να βαδίζουν. Κανείς τους δεν κατάλαβε ποτέ πώς κατάφερε να τις εξοικονομεί και να τους τις προσφέρει την πιο κατάλληλη στιγμή, όταν κόβονταν γόνατα και μάτια απ' την ξαγρύπνια και την κούραση, δίχως να κρατάει για τον εαυτό του ούτε μία!

Η μνήμη, αυτή η αποθήκη βιωμένων ή αβιωτων, όσων έζησε ή φαντάστηκε κανείς ότι έζησε, μόνο αυτή μπορεί να συγγραφήσει, να αποκαταστήσει, να περισώσει και να σώσει. Σαν ιματιοθήκη απουσίας, σακίδιο, τορβάς και γυλιός παρουσίας. Με ιμάτια μιας άρρητης μνήμης. Η Αντιγόνη ανατρίχιασε στη σκέψη ότι θα μπορούσε να είναι εδώ μέσα, σε αυτόν εδώ τον υγρό

τάφο, μαζί με κάποιους άλλους βαριά τραυματισμένους. Είχε ακούσει διάφορα. «Ο θάνατος, αχ δεν είναι τίποτα ο θάνατος μπροστά σε τούτο...» λέγανε και απεύχονταν όλοι να τους συμβεί. Γιατί η ζωή με έναν πεθαμένο ξεπερνούσε σε αγριότητα και αυτόν ακόμα τον θάνατο λέγανε. Ή το άλλο. Να συγκατοικήσεις σε σπηλιά έστω για λίγες ώρες με κάποιο θηρίο, όπως είχε συμβεί με εκείνον τον αξιωματικό συναγωνιστή.

Θα υπομόνευε, λοιπόν, θα έκανε ανάσα το κουράγιο, θα ψύχραινε το αίμα της, θα ακόνιζε το μυαλό της, θα συνέχιζε να ζει θαμμένη ζωντανή, για να δίνει ζωή στο ανήκουστο, στο βιωμένο αβίωτο, στο παράλογο. Να το κοιτάζει δίχως φόβο, μα με πάθος. Θα έμενε να περιμένει εκείνον για να γυρίσουν μαζί νικητές, ακόμη και αν «έφευγε». Στα τρία μέτρα βάθος θα αντιστεκόταν να βουλιάξει στη λησμοσύνη, να παραδέρνει άπραγη και μουδιασμένη. Μια δρασκελιά η θύμηση, χαράς το πράμα. Ούτε καν την ελπίδα θα καταδεχότανε. Θα διάλεγε να ζει για να θυμάται, να μάχεται για να μη λησμονήσει, εφόσον δεν μπόραγε να πολεμήσει αλλιώς. Μονάχα να φαντάζεται όσα έζησε και να ζει όσα φανταζότανε ότι συνέβησαν πραγματικά μπορούσε εδώ μέσα στη δρακότρυπά της. Να γεννάει διαρκώς το μυαλό της, να ξαναπλάθει, να αναδημιουργεί ακόμη και τον ίδιο τον εαυτό της. Ώσπου... Ε, και;

Θυμήθηκε μια βεντέτα που ιστορούσαν οι παλιοί στον τόπο της. Κρατούσε πάνω από εκατό χρόνια κι είχανε σκοτωθεί καμιά εικοσπενταριά νοματαίοι από τη μια και από την άλλη μεριά. Κληροδοτούνταν το χαλασμένο αίμα από γενιά σε γενιά και γύρευε καινούριο χαλασμό για να ανανεωθεί. Ώσπου ο νόμος της αγάπης υπερίσχυσε στον νόμο του αίματος και δυο νέοι απ' τις αντιμαχόμενες οικογένειες παντρεύτηκαν. Τόσο αίμα χύθηκε άδικα

των αδίκων και εξαγοράσθηκε με το αίμα της πρώτης νύχτας του γάμου. Αποτιμήθηκε και εκτιμήθηκε όσο η «τιμή» της γυναίκας. Έκλεισαν οι παλιοί λογαριασμοί και τα στόματα, ξεχάστηκε η αιματοβαμμένη βεντέτα. Ενταφιάστηκε η μνήμη των σκοτωμών, έσβησε. Ε λοιπόν, η Αντιγόνη στην κατάσταση που βρισκόταν αποφάσισε να κάνει το αντίθετο. Θα άνοιγε βεντέτα με τη λησμοσύνη για την τιμή της μνήμης. Ας πλήρωνε το τίμημα θαμμένη ζωντανή. Όσο ζούσε θα θυμόταν και θα ζούσε επειδή θυμόταν.

Τώρα το βλέπει με τα ίδια της τα μάτια. Βγαίνει μονάχη της επάνω. Τινάζει από τα ρούχα της τα χρώματα και τανύζεται να ξεμουδιάσει. Έθρεψαν οι πληγές, μα τη θερίζει η πείνα. Μια πείνα αλλιώτικη, όχι για ψωμί. Ανάκατα όλα στο μυαλό της, όσα είδε με όσα μπόρεσε και όσα θέλησε να δει. Όσα παράβλεψε, ό,τι άκουσε και όσα έζησε δίχως να τα ζήσει. Αυτά στοχάζεται και ξαναζεί. Αυτά καταβροχθίζει δίχως φόβο μήπως τελειώσουν κάποτε. Πώς να τελειώσει ό,τι δεν τέλειωσε ή ό,τι δεν έχει ακόμα αρχίσει;

Η Αναστασία Μπούρα, μια συναγωνίστριά της, όταν την πρωτοφέρανε επάνω στο βουνό, δεν ήθελε ούτε ένα βλήμα να βάλει στο πυροβόλο από τον φόβο μήπως σκοτώσει τον άντρα της που ήτανε στον κυβερνητικό στρατό. Έναν μήνα μετά, εκεί όπου καθόταν αμίλητη και σκεφτική, την άκουσαν να βγάζει ένα μακρόσυρτο «ααααα» και να πετάγεται απάνω. Από εκείνη τη στιγμή δε σταμάτησε να γυρεύει επίμονα να μάθει να χειρίζεται το πυροβόλο.